

АНАРХИЗЪМ И ЛИТЕРАТУРА

Хуманистичният потенциал на руската литература⁵⁷

... Печалните размисли за тайнственото, поривите към далечното, страданията в любовта и скръбта от разлъката – всички тези чувства, преживени от самият поет, са отличителни белези на поезията му и отразяват неговия духовен живот. Сега може и да не ни харесва ултаромантизмът му, но не трябва да се забравя, че в онова време това литературно течение е било всъщност призив към пробуждане на дълбоки хуманни чувства и от тази гледна точка е било прогресивно явление. Поезията на Жуковски е намирала отзвук най-вече в женските сърца и когато ще говорим за ролята, която руските жени са изиграли половин век по-късно в общото развитие на страната, ще видим, че поетическите призови на Жуковски са оказали своето влияние. Изобщо Жуковски се е стремил да събуди най-добрите страни на човешката натура. Само една нотка отсъства в поезията му: в нея няма да намерите призив към свобода, апел към гражданското чувство. Такъв призив е отправял поетът на декабристите Рилеев.

Главната сила на Пушкин е била лиричната му поезия, а основната нотка на тази поезия е била любовта. Мъчителните противоречия между идеал и действителност, от които са страдали хора, по-сериозни, като Гьоте, Байрон или Хайне, са били непознати за Пушкин. Той е бил по-повърхностна натура. Впрочем, трябва да отбележим, че западноевропейс-

кият поет е притежавал такова наследство, каквото руският поет тогава още не е имал. Всяка от страните на Западна Европа била минала през периоди на велики народни борби, по време на които се засягали дълбоко най-важните въпроси на човешкото развитие. Големите политически сблъсъци предизвиквали ярки и дълбоки страсти; създавали трагични обстоятелства; подбуждали към творчество с висока, възвишена насоченост. А в Русия големите политически и религиозни движения, възникнали през XVII и XVIII в., като например пугачовското, са били въстания на селяните, в които образованите слоеве не са участвали. В резултат на всичко това интелектуалният хоризонт на руския поет неизбежно е стеснен. Има обаче в човешката природа нещо, което винаги живее и винаги намира отклик в човешкото сърце – това е любовта. И Пушкин в своята лирична поезия изобразява любовта в такива разнообразни проявления, в такива истински прекрасни форми и с такова многообразие на оттенъците, че в тази област няма равен на себе си. Освен това, той често е изразявал такова изтънено и извисено отношение към любовта, че то е оставило такава дълбока следа в руската литература, каквато са оставили изящните женски образи на Гьоте в световната словесност. След нотата, взета от Пушкин, за руските поети е станало невъзможно да се отнасят с по-малка сериозност към любовта.

Главната заслуга на Пушкин е била, че той за няколко години е успял да създаде руския книжовен език и да освободи литературата от онзи театрален високопарен стил, който дотогава се е смятал за необходима форма на всяко литературно произведение. Пушкин е бил велик в областта на поетическото творчество; той притежавал гениалната способност да описва най-обикновените неща и случките от всекидневния живот или най-обикновените чувства на хората по такъв начин, че читателят, от своя страна, отново ги е прежи-

вявал. В същото време и от най-оскъдните сведения той можел да пресъздаде миналото, да възкреси цели исторически епохи и в това отношение, с изключение на Лев Толстой, той няма равен на себе си. По-нататък силата на Пушкин е била в неговия дълбок реализъм – онзи реализъм, разбран в най-добрия смисъл на думата, на който той е бил родоначалник и който, както ще видим по-нататък е станал впоследствие отличителен белег на цялата руска литература. И накрая – неговата сила е в широките хуманни възгледи, с които са пропити най-добрите му произведения, в жизнерадостта му и в уважението му към жената. Що се отнася до красотата на формата, неговите стихотворения се отличават с такава “лекота”, че прочетени два-три пъти те веднага се запечатват в паметта на читателя. След като от тях са се възхищавали такива изтънчени поети философи като Тургенев, сега тези стихотворения са стигнали до затътените руски селца и на тях се наслаждават милиони селски деца.

Пушкин е създал в Русия реалистична школа много преди Балзак във Франция и оттогава тази школа се е наложила в Русия. При това аз нямам предвид реализъм в смисъл изобразяване основно на най-ниските човешки инстинкти (така поне се разбираше той от група френски писатели от близкото минало); аз го разбирам в смисъл правдиво изобразяване както на висшите, така и на низшите прояви на човешката натура в тяхното действително съотношение, и именно към такъв реализъм се е стремил Пушкин.

Стихотворенията на Лермонтов, макар и да не се отличават с “лекотата” на пушкиновите стихотворения, са по-музикални; те звучат като чудна мелодия. Руският език поначало е мелодичен, но в стихотворенията на Лермонтов той достига мелодичността на италианския.

В интелектуално отношение Лермонтов може би стои по-близо до Шели. Авторът на “Прикованият Прометей” му е направил голямо впечатление; но въпреки това, Лермонтов не се е опитвал да му подражава. В най-ранните си произведения той подражавал на Пушкин и на пушкиновия байронизъм, но скоро си проправя свой собствен път. Може да се каже само, че умът на Лермонтов, както и умът на Шели, е бил завладян от големите проблеми за Доброто и Злото, които се борят помежду си както в сърцето на човека, така и във вселената. Както Шели сред поетите и Шопенхауер сред философите, Лермонтов е чувствал необходимост от преразглеждане на съвременните основи на нравствеността, която така настойчиво се проявява в наше време. Тази страна от поезията му е намерила израз в две поеми – “Демон” и “Мцири”, които взаимно се допълват. В първата от тях е изобразена една пламенна душа, скъсала със земята и небето и презираща всички, които са обсебени от дребнави страсти. Изгонен от рая, Демонът мрази човешките добродетели. Той знае колко са дребнави човешките страсти и дълбоко ги презира. Нима е било възможно да се избере по-фантастичен сюжет, който няма нищо общо с реалния живот, от любовта на демона към грузинската девойка, която се скрива в манастир и умира там? А между другото, когато четеш поемата, се впечатляваш от невероятното богатство на чисто реални конкретни описания, винаги еднакво прекрасни както в отделните сцени, така и в анализа на разнообразните оттенъци на човешките чувства.

Демонизмът или песимизмът на Лермонтов не е бил песимизъм на отчаянието. Това е било мощен протест против всичко низко в живота и в това отношение неговата поезия е оставила дълбоки следи в цялата по-нататъшна руска литература. Неговият песимизъм е бил гняв на силния човек, който вижда около себе си само слаби и низки хора.

Надарен с вродено чувство за красота, която не може да съществува извън Истината и Доброто, и в същото време заобиколен особено в светското общество, в което се е движел, и на Кавказ – от хора, които не са могли и не са смеели да го разберат, поетът много лесно би могъл да възприеме песимистичните възгледи и човеконенавистничеството; Но той винаги е носел в себе си вярата в човека. Напълно естествено е, че във времето на своята младост – през 30-те години на миналия век, станали епоха на всеобща реакция – Лермонтов е можел да изрази недоволството си само по мирен начин чрез една такава абстрактна по замисъл поема, каквата е “Демон”. Нещо подобно има и в историята на поетическото развитие на Шилер. Но постепенно песимизмът на Лермонтов приема по-конкретни форми. Той започвал вече да мрази не човечеството изобщо, а още по-малко небето и земята; и в своите по-късни произведения вече се отнасял с презрение към отрицателните качества на хората от своето поколение. В романа си “Герой на нашето време” и в “Размисъл” той вече прокарва висши идеали и през 1840 г. т. е. година преди смъртта си, по всяка вероятност се е готвел да напише нови произведения, в които могъщият му творчески и критичен ум би се насочил към разкриване на реалните злини в действителността и реалното, положително Добро, към което поетът очевидно се е стремил. Но точно по това време той, както и Пушкин, бил убит на дуел.

Лермонтов преди всичко е бил “хуманист” – дълбоко хуманен поет.

Въпросът за реализма в изкуството доскоро предизвикваше големи спорове във връзка най-вече с първите произведения на Зола, но ние, руснаците, които притежаваме произведенията на Гогол, и затова сме запознати с реализма в неговата най-съвършена форма, не можем да гледаме на изкуството с очите на френските “реалисти”. В произведения-

та на Зола ние виждаме влиянието на същия онзи романтизъм, с който този писател толкова яростно се сражаваше; нещо повече, в неговия реализъм, доколкото той се проявил в произведенията му от първия период, ние виждаме крачка назад в сравнение с реализма на Балзак. Според нашето разбиране, реализмът не може да се ограничава само с анатомията на обществото; той трябва да почива върху повъзвишени основи: реалистичните описания трябва да бъдат подчинени на реалистична цел. Още по-малко разбираем за нас е реализмът като изображение на най-мерзките черти на човешкото съществуване, защото писателят доброволно стесняващ по такъв начин кръга на своите наблюдения, според нас, изобщо няма да бъде реалист. В реалния живот наред с най-ниските инстинкти съжителствуват и най-висшите прояви на човешката природа. Изграждането съвсем не е единствената или преобладаващата черта на съвременното общество, разглеждано като цяло. Редом с изграждането върви изграждането. В резултат на това художникът, който се спира само на мерзкото и израждащо се (ако, разбира се, той не си е обособил някаква определена специална област със специална цел и ни показва веднага, че изобразява особен, малък участък от реалния живот) – такъв художник изобщо не разбира живота **такъв, какъвто** той е в неговата цялост. Той познава само една негова страна и при това не най-интересната.

Реализмът във Франция е бил необходим протест – отчасти против необуздания романтизъм, най-вече против “елегантното” изкуство, плъзгащо се по повърхността и отказващо да разкрива далеч не елегантните мотиви на елегантните постъпки – против изкуството, което преднамерено си е затваряло очите пред често пъти ужасните последици от елегантния живот на тъй нареченото “порядъчно” общество. За Русия протест от подобен род е бил излишен. От времето на Гогол руското изкуство не се е ограничавало с някаква отделна класа на обществото. В своите изображения то обх-

ваща всички класи, описва ги реалистично и прониква дълбоко под външния слой на социалните взаимоотношения. Следователно за руското изкуство са се оказали излишни преувеличенията, които за Франция са били необходима и разумна реакция. У нас не е имало нужда да се изпада в преувеличения с цел да се освободи изкуството от скучното морализиране. Нашият велик реалист Гогол е дал на своите ученици, появилите се по-късно писатели, незабравим урок – да използват реализма за висши цели, запазвайки в същото време неговите аналитични качества и съхранявайки присъщата му правдивост в изобразяването на живота.

Талантът на Тургенев се проявява с пълна сила още в първите му произведения, например в кратките разкази за селския живот, на които, с цел да не се предизвиква намесата на цензурата, им е било дадено заблуждаващото заглавие “Записки на ловеца”. Въпреки простотата на съдържанието и пълната липса на сатиричен елемент, тези разкази нанасят силен удар върху крепостното право. В тях Тургенев не изобразява никакви ужаси на робството, които би могло да бъдат представени като изключения; той не идеализира руските селяни; пресъздавайки взети от живота изображения на чувстващи, размишляващи същества, страдащи под ярема на робството и, рисувайки в същото време паралелно с тези изображения празнотата и низостта на живота дори на най-добрите от робовладелците, Тургенев пробужда съзнанието за злото, причинявано от системата на крепостното право. Общественото значение на тези разкази е било голямо. Що се отнася до художествените достойнства, достатъчно е да се каже, че във всеки от тези разкази, дори само на няколко отделни страници, можем да открием живи изображения на най-разнообразни човешки характери и тези изображения са поставени в рамките на впечатляващи с красотата си природни картини. Презрение, възхищение, симпатия по волята на

младия автор обхващат последователно читателите, при което съвършенството на формата и изразителността на сцените са такива, че всеки от тези малки разкази притежава достоинствата на една хубава повест.

Още в образа на Наташа Тургенев възплъщава реалните черти на руската девойка, израснала в затънтено село, но в сърцето, ума и волята на която са заложени наченките на онези чувства, които подтикват хората към възвишени постъпки. Вдъхновяващите думи на Рудин, призивите му към възвишеното и достойното за жертва я въодушевяват. Тя е готова да го следва, тя е готова да го поддържа в онова велико дело, което той така жадно и така безрезултатно търси, но се оказва, че Рудин стои по-ниско от нея. По такъв начин още през 1855 г. Тургенев предвижда появата на онзи тип жени, които изиграват изключителна роля във възраждането на младата Русия. След четири години във "В навечерието" в образа на Елена той показва по-нататъшното развитие на същия женски тип. Елена не се задоволява с празния, скучния живот на семейството си и се стреми към активна дейност. "Да бъдеш добра – това е малко; да правиш добро... – да; това е главното в живота" – пише тя в дневника си.

... Следователно Елена е от онзи тип руски жени, които малко по-късно се посвещават изцяло на освободителните движения в Русия; жени, които си извоюват правото на образование, реформирали са върху по-разумни основи цялата система на възпитание на децата, обявяват се за освобождаването на селяните и работниците, понасят, без изобщо да отстъпват от убежденията си, каторгата и заточението в Сибир, умират, ако се налага, на ешафода и досега водят все така смело същата борба. За високите художествени достоинства на тази повест вече споменах. В това отношение може да ѝ се отправи само един упрек: Инсаров, човекът на действието, не е съвсем реален образ. Но със стройната структура

и с красотата на отделните сцени, като се започне от първата и се стигне до последната, повестта “В навечерието” се нарежда сред най-добрите белетристични произведения на световната литература.

Нихилистът очевидно представлява пълно отрицание на “принципите” на Павел Петрович. Той не вярва в установените от църквата и държавата принципи и с нескрито презрение се отнася към всички установени форми на живот в тъй нареченото “общество”. Той смята, че “изпълнението на задълженията” не е да носи чиста якичка и изискана вратовръзка; а когато говори, напълно откровено да изказва мислите си. Пълна искреност – не само във всичко, което говори, но и към самия себе си, решаване въпросите от гледна точка на здравия разум, без каквото и да е влияние на старите предразсъдъци – такива са основните черти на неговия характер. Това само по себе си води до известна, умишлено засилена острота на изразите и сблъсъкът между двете поколения неминуемо придобива трагичен оттенък. Така е било тогава навсякъде из цяла Русия и повестта на Тургенев изразява действителната, характерна за онова време тенденция, подчертава я по този начин, както е посочил талантливия руски критик С. Венгеров, повестта и действителността взаимно са си въздействали.

“Бащи и деца” е произведение, което направи огромно впечатление. Върху Тургенев се нахвърлиха от всички страни: старото поколение упрекваше самия него в “нихилизъм”; младежта беше недоволна от изображението си в образа на Базаров. В интерес на истината, с малки изключения, сред които беше великият руски критик Писарев, ние не разбрахме както трябва Базаров. Толкова бяхме свикнали с поетическия ореол, с който Тургенев обкръжаваше героите си и с нежната любов, която проявяваше към тях, дори когато ги осъждаше, и като не видяхме подобно отношение към Базаров, приехме

това като израз на явна враждебност на автора към своя герой. Освен това някои черти от характера на Базаров определено не ни харесваха. Защо такъв силен човек като него трябва така грубо да се отнася към старите си родители: към любещата си майка и баща си, бедния селски лекар, запазил и на стари години вярата си в науката? Защо Базаров трябва да обикне скучната, влюбената в себе си госпожа Одинцова и не може дори да спечели любовта ѝ? По-нататък – във времето, когато сред младото поколение започнаха да назреват наченките на великото движение, съвсем скоро насочено към освобождаването на масите – защо авторът кара Базаров да каже, че той е готов да работи за селянина, но ако някой му каже, че “е длъжен” да го направи, той ще намрази същия този селянин? При което Базаров добавя още: “Той ще живее в бяла къща, а аз ще нахраня червеите; е и по-нататък?”* Ние не разбирахме това отношение на тургеневия нихилист и едва много по-късно, когато прочетохме “Бащи и деца”, забелязахме в думите на Базаров, които никак не ни харесваха, наченките на нова реалистична философия на нравствеността, която едва сега започваше да възниква в определени в една или друга степен форми. През 1860 г. ние, младото поколение, виждахме в тези думи камък, хвърлен от Тургенев, срещу новия тип човек, на когото той не съчувства.

А между другото Базаров, нещо, което Писарев веднага е разбрал, е бил представител на младото поколение. Тургенев, както сам пише по-късно, просто не е искал “да сиропира” героя си.

Истинският ключ за разбиране на “Бащи и деца” или, по-точно казано, за разбиране на всичко написано от Тургенев е според мен неговата превъзходна лекция за Хамлет и Дон Кихот (1860). Един път вече споменах за това на друго

* Превод Георги Константинов.

място (в "Записките"), но тук повтарям отново, тъй като, според мен, тази лекция, в по-значителна степен от което и да е друго негово произведение, ни разкрива истинската философия на великия хуманист. Хамлет и Дон Кихот, казва Тургенев, са олицетворение на две коренно противоположни особености на човешката природа; всеки човек принадлежи в една или друга степен към един от тези два типа. И с учудващ по силата си анализ Тургенев характеризира двамата герои по следния начин:

"Дон Кихот – беден човек, почти просяк, без никакви средства и връзки, стар, самотен – се заема да поправя злото и да защитава угнетените (напълно чужди нему хора) по цялото земно кълбо. Какво значение има, че още първият опит за освобождаване на невинността от угнетителя докарва двойна беля на главата на самата невинност... Какво значение има, че канейки се да се разправи с вредните великани, Дон Кихот напада полезните вятърни мелници... С Хамлет подобно нещо не може да се случи: със своята проникателност, остър скептичен ум той едва ли ще направи такава груба грешка! Не, той няма да се сражава с вятърни мелници; той не вярва във великани... но той не би ги и нападнал, ако те наистина съществували... Отрицанието у Хамлет се съмнява в доброто, но не се съмнява в злото и влиза в ожесточен бой с него. В доброто той се съмнява, тоест усъмнява се в неговата истина и искреност и го напада не като добро, а като фалшиво добро, под чиято маска отново се крият злото и лъжата – неговите изконни врагове... Скептицизмът на Хамлет не е индиферентизъм... Но отрицанието, както и огънят, притежава унищожителна сила и как да се удържи тази сила в границите ѝ, как да ѝ се посочи, къде точно да спре, когато онова, което трябва да унищожи, и онова, което трябва да пощади, много често са слети, неразделно свързани? Ето тук ни се явява толкова често изтъкваната трагична страна на човешкия живот: за работата е нужна мисъл; но мисълта и волята са се разединили и с всеки изминал ден все повече се разединяват...

And this the native hue of resolution

Is sicklied o'er by the pale cast of thought... -

ни казва Шекспир чрез Хамлет...”⁵⁸

Тази лекция, поне така ни се струва, напълно обяснява отношението на Тургенев към Базаров. В него самия в значителна степен са преобладавали черти от хамлетовия тип. Към същия тип са принадлежали и най-добрите му приятели. Той обичал Хамлет и в същото време се е възхищавал от Дон Кихот – човека на действието. Той чувствувал неговото превъзходство, но описвайки хората от този тип, никога не е успявал да ги обкръжи с поетичната нежност, с любовта към болния приятел, която е онази неотразимо привлекателна черта на всички негови повести, изобразяващи една или друга разновидност на хамлетовия тип. Той се е възхищавал на Базаров, от грубостта му, силата му; Базаров го е покорил, но той не е можел да изпитва към него нежните чувства, които е имал към хората от своето поколение, притежаващи изтънчено изящество. Пък и трудно е било Тургенев да изпитва подобни чувства към Базаров; самият Базаров е бил враг на “нежностите”.

Всичко това ние не забелязахме тогава и затова не разбрахме намеренията на Тургенев – да изобрази трагичното положение на Базаров в заобикалящата го среда. “Аз напълно споделям всички идеи на Базаров, с изключение на неговото отрицание на изкуството” е писал той по-късно. “Аз обичах Базаров: мога да ви го докажа с дневниците си” – ми каза той веднъж в Париж. Няма съмнение, че го е обичал, но с интелектуалната любов на възхищаващия се човек, напълно отличаваща се от изпълнената със състрадание любов, която е изпитвал към Рудин и Лаврецки. Тази разлика ни се изплъзна и това беше главната причина за недоразуменията, които донесоха толкова огорчения на великия поет.